

В. А. Смолій (Київ), В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Гетьман Петро Дорошенко

На політичному горизонті України сяяло чимало імен, які навч вкарбувалися у народну пам'ять. Не всі вони належать однознач позитивним героям. Проте хіба справжня особистість може бути од значною? Адже людей творить епоха.

До таких непересічних особистостей належить Петро Дорофійов Дорошенко. Які б сторони політичного життя України 60—70-х і XVII ст. ми не розглядали, всі вони більшою чи меншою мірою і в'язані з діяльністю цієї людини. Серед інших діячів того ча П. Дорошенко виділявся гострим аналітичним розумом, палким п ріотизмом, глибоким розумінням завдань і перспектив боротьби, і слідовністю і непохитністю у досягненні поставленої мети, а такі дуже розвинутим почуттям власної гідності.

Водночас у документах, на сторінках вітчизняних літописів у спогадах сучасників ми знаходимо і інші характеристики Пет Дорошенка, зокрема як політичного діяча, який дотримувався про рецької орієнтації, чинив репресії щодо своїх противників та за надз чайних обставин навіть міг віддати у ясир татарам своїх одноплеміні ків. Що ж переважало в його політичному доробку, яке місце займає серед інших українських гетьманів? На ці й інші запитання спробує дати відповідь у запропонованому нарисі.

Народився Петро Дорошенко в Чигирині 1627 р. у родині, давно і вірно служила неньці-Україні та козацьким ідеалам. Й дідом був соратник знаменитого П. Сагайдачного гетьман Михайл Дорошенко, який користувався великою повагою за свою хоробріс Петро шанував заслуги предка у боротьбі проти турецько-татарсь агресії, з гордістю згадував, як той «Крым ни во что обернул»¹. П батька Дорофія (Дороша) знаємо лише те, що був козацьким полк ником. Мати походила з роду Тарасенків, відоме її чернече ім'я Митродора (Марія). В їхній сім'ї росли й виховувалися діти, ім яких у майбутньому раз по раз з'являлися на сторінках різноманіт документів, літописів, хронік. Це брати Петра — Андрій, Антоній, Г горій, Степан і Федір. На жаль, джерела замовчують ім'я єдиної у дині дівчинки.

Козацька сім'я Дорошенків прагнула дати добру освіту св дітям. Можна гадати, що Петро навчався у Києво-Могилянській ко гії, із стін якої виніс знання польської і латинської мов, знайомст з історією та риторикою. Не випадково літописець С. Величко пис що він, як і І. Брюховецький (гетьман України), «був спритний мові світській управний», а також «умілий у всяких речах»². Не кликає сумніву і те, що хлопчик ріс в атмосфері, просякнутій коза кими ідеалами.

Черкащина дала українському народові не одного героя, і сер них зіркою першої величини став Богдан Хмельницький. Він до розумівся на людях, бачив їх сильні й слабкі сторони. Очевид

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 186 Т. 6.— С. 186 (далі — акты ЮиЗР).

² Величко С. Літопис.— К., 1991.— Т. 1.— С. 35; К., 1991.— Т. 2.— С. 49.

майбутній керівник Визвольної війни не без підстав звернув увагу на 20-річного юнака із дідичної козацької родини. Петро був одним серед тих небагатьох козаків, які разом з Хмельницьким втекли восени 1647 р. на Запорозжя, звідки навесні 1648 р. у складі козацького війська вирушили у небезпечний похід на «волюсть» проти полків коронного гетьмана М. Потоцького. Так почалася його сповнена високих злетів і трагічних прорахунків служба Україні, вірним сином якої він залишався все своє життя. Безперечно також, що бурхливі події Визвольної війни, а також близькість до титанічної постаті Б. Хмельницького відіграли вирішальну роль у становленні його політичної і національної свідомості. Є свідчення, що юнак користувався повною довірою великого гетьмана. С. Величко називає його «старшим слугою» Хмельницького (в іншому місці говорить про нього як «кошного») ³.

В армії Б. Хмельницького П. Дорошенко пройшов усі щабелі козацької служби. Як слушно відзначав в одному з листів польський король Ян Казимір, він «з молодих літ у військо і в обозі виховувався»⁴. У «Реєстрі» Війська Запорозького він значиться як гарматний писар Чигиринського полку. За дорученням гетьмана у 1653 р. зустрічався з російським і турецьким посольствами. Екстремальні умови війни виштовхували на поверхню людей енергійних і талановитих. Тому не випадково, що у 1655 р. 28-річний козак вже займав посаду наказного полковника. У 1655—1657 рр. він виконує ряд доручень українського уряду, в тому числі дипломатичного характеру. Весною 1657 р. Б. Хмельницький призначив Петра Дорошенка на високу посаду прилуцького полковника⁵. Отже, до смерті великого гетьмана його земляк практично вже досяг вершин козацької старшинської ієрархії. Він мав згодом повне моральне право прямо і безапеляційно говорити про свого політичного суперника — лівобережного гетьмана Івана Самойловича: «...Не вихваляюся, але нехай пан Іван Самойлович такий буде, як я. Чи козак він від прадідів та дідів? Чи знає він Запорозжя, річки, проливи морські, ріки, саме море; чи на багатьох війнах бував? Де чого надивився? Коли з монархом справу мав, воював чи домовлявся; щоб тепер вміти почати що-небудь для услуги царської величності»⁶.

Доля і в наступні роки давала можливість Дорошенку знайомитися з політичними діячами різних країн. Ще до одержання гетьманської булави підтримував він стосунки з бахчисарайським і стамбульським володарями, московськими воеводами і царем Олексієм Михайловичем, польськими можновладцями і королем Яном Казиміром, урядовцями Молдавії та Валахії. Знання їх сильних і слабких сторін допомогло йому згодом на ниві дипломатичної діяльності.

Отже, козацькі традиції свого роду, належність до славної когорти найближчих сподвижників Б. Хмельницького зумовили формування у молодой людини стійких поглядів на питання щодо створення незалежної української держави, до складу якої б входили всі етнічноукраїнські землі «від Путивля до Самбора». І, незважаючи на періоди невдач, поступок і компромісів, П. Дорошенко послідовно і наполегливо домагався матеріалізації ідей свого великого попередника. І трагедія цієї людини полягала в тому, що геополітична ситуація у Європі перешкодила об'єднати розчленовану кордонами інших країн тери-

³ Там же.— Т. 1.— С. 35.

⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 30—31.

⁵ Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського, ВР, ф. 11, 15558, арк. 119 (далі — ЦНБ); Акты ЮнЗР.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 572; Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 32—33.

⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— СПб., 1894.— Т. 12.— С. 459.

торію України в межах єдиної незалежної держави і під орудою сильного, тверезо й глибоко мислячого гетьмана.

Якими ж були основні віхи політичної кар'єри П. Дорошенка від смерті Б. Хмельницького до здобуття ним гетьманської булави? Розуміючи, що Україна втратила одного із найталановитіших своїх синів, прилучийський полковник діє надзвичайно зважено, щоб не розпалити міжстанової напруженості та політичної боротьби в українському суспільстві. Хоча він підтримав обрання на гетьманську посаду І. Виговського, але ставився до нього насторожено, з недовірою, оскільки той почав нехтувати здобутками «національної революції, що знайшла свій вислів у козацькому устрої»⁷. Ця політика призвела до різкого загострення соціально-політичної боротьби на козацькій Україні. Проти влади нового гетьмана виступили запорожці, а також частина козацьких низів, селян і міщан Полтавщини. На чолі руху став полтавський полковник М. Пушкар. Заручившись підтримкою татар, І. Виговський у середині травня* 1658 р. вирушив у каральну експедицію, в якій змушений був взяти участь і П. Дорошенко. Розгромивши 1 червня повстанців, гетьман наказав відтяти голову схопленому М. Пушкарю, спалити Полтаву й знищити її мешканців, дозволив татарам брати ясир. Загальні втрати братовбивчої боротьби становили близько 50 тис. чол.⁸ Так уперше в історії Української козацької республіки було започатковано використання іноземної допомоги в політичній боротьбі та проведення масових репресій проти опозиційних сил, що не могло не викликати невдоволення частини старшини, серед якої, очевидно, був і П. Дорошенко.

Факти свідчать, що на початку вересня 1658 р. П. Дорошенко брав участь у переговорах з російським послом В. Кікінім, укладенні з Польщею Гадяцького договору, за умовами якого передбачалося повернення козацької України (територія Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств) під назвою «Великого князівства Литовського» до складу Речі Посполитої. Через поступливість І. Виговського українські послы у Варшаві весною 1659 р. не змогли добитися включення до складу «князівства Руського» Подільського, Волинського і Руського воеводств. А ратифікований у травні договір мав ряд істотних доповнень, на що слушно звернув увагу польський дослідник Л. Кубала. Так, хоча православній церкві на території Речі Посполитої поверталися усі права, однак унія не ліквідувалася; лише в Київському воеводстві посади воевод і каштелянів могла обіймати православна шляхта, а в Брацлавському і Чернігівському воеводствах — по черзі православні й католики; були внесені вигідні для Польщі зміни у пункти про збір податків для утримання найманців та інші⁹.

Фактично, незважаючи на пишну назву «Велике князівство Руське», автономія козацької України сильно обмежувалася — вона позбавлялася не лише права на проведення самостійної зовнішньої політики, а й внутрішнього самоуправління, що було великим кроком назад у порівнянні із статусом України за Переяславським актом 1654 р. Як слушно зауважував відомий український дослідник І. П. Крип'якевич, «гадяцький договір був тільки новим, виправленим виданням «зборівської угоди» 1649 р. Польські політики не погодилися на державну рівноправність України, дали лише автономію для Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську держав-

⁷ Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 194.

* Датування подається за старим стилем.

⁸ Величко С. Літопис.— Т. 1.— С. 229—232; Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря.— Б. р. і м.— С. 11—31; Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1937.— Т. 10.— С. 233—239; Крип'якевич І. П. Назв. праця.— С. 190.

⁹ ЦНБ, ВР, ф. 11, 13705, арк. 29—30; Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов (далі — ПКК).— К., 1898.— Т. 5.— С. 340, 348—353; Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 4.— С. 297—305; Kubala L. Wojny Duńskie i pokój Oliwskiej (1657—1660).— Lwów, 1921.— С. 120—121.

ність»¹⁰. Мало того, що цей договір унеможлилював об'єднання під гетьманською булавою усіх етнічноукраїнських земель — він призводив до докорінної ломки витвореної в ході Визвольної війни нової моделі соціально-економічних і політичних відносин, чого, на жаль, не зрозуміли тогочасні українські політики. Адже Гадяцька унія на-самперед передбачала забезпечення інтересів шляхти, яка прагнула відновити свої соціально-економічні й політичні позиції, встановити свою гегемонію в українському суспільстві.

Деякі факти свідчать, що Петро Дорошенко не став палким прихильником цієї політики І. Виговського. Саме тому 30-річний полковник не лише не отримав від польського сейму 1659 р. маєтків (на відміну від багатьох інших старшин), але навіть не був нобілітованим (не одержав шляхетства). Хоча навесні і влітку 1659 р. брав участь в боях проти московських військ, а у серпні, коли на Правобережній Україні почав наростати козацький рух проти гетьмана, очолюваний опозиційно настроєною старшиною, прилуцький полковник з вірною йому частиною козаків вирушає на Чигиринщину. Там разом з І. Ковалевським стає одним з найближчих радників сина Б. Хмельницького — Юрія, якого козаки хотіли бачити гетьманом. На скликаній під Германівкою 11 вересня чорній раді козаки відмовилися визнати Гадяцький договір і виступили проти підданства польському королю, а також висловили небажання мати за гетьмана І. Виговського. Останній, утікши під захист польських хоругв, погодився передати гетьманські клейноди Ю. Хмельницькому. В 20-х числах вересня козацька рада обрала його гетьманом України.

У цей час російське військо під командуванням О. М. Трубецького прибуло до Переяслава. На початку жовтня Ю. Хмельницький розпочав з ним переговори, в яких провідну роль відігравав Петро Дорошенко. Українське посольство добивалося узгодження з росіянами нових умов входження козацької України до складу Росії, схвалених козацькою радою в Жердовій Долині. Ними передбачалося не лише розширення одержаних згідно з Переяславсько-Московським договором 1654 р. повноважень українського уряду, а й зміцнення прерогативи гетьманської влади, включення до складу Української держави північної Чернігівщини й частини півдня Білорусії. І замість того, щоб їх прийняти і таким чином зміцнити військово-політичний союз України з Росією, позбавивши Річ Посполиту шансів на успіх у боротьбі, московський уряд бере курс на серйозне обмеження автономії козацької України. О. М. Трубецькой, вдавшись до тактики силового тиску, змусив гетьмана й старшину прийняти нові «статті» Переяславського договору. Ними істотно урізалися прерогативи гетьманського уряду в проведених внутрішньої політики, скасовувалося право на проведення самостійної зовнішньополітичної діяльності, передбачалося підпорядкування київського митрополита московському патріарху тощо¹¹.

Не дивно, що ця політика московського двору викликала глибоке незадоволення старшини, яка добивалася для козацької України хоча б максимальної автономії. Тому в першій половині листопада у Чигирині скликається старшинська рада, на якій було вирішено послати посольство до Москви добиватися відновлення попередніх повноважень гетьманського уряду та права Української держави на відносини з іншими країнами, участі українського посольства в переговорах Росії з Річчю Посполитою, відміни статей про підпорядкування київського митрополита московському патріарху та про призначення

¹⁰ Крип'якевич І. П. Назв. праця.— С. 192.

¹¹ Акты ЮиЗР.— СПб., 1863.— Т. 4.— С. 254—274; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— С. 78; Костомаров Н. Гетманство Юрія Хмельницького // Исторические монографии и исследования.— СПб., 1972.— Т. 12.— С. 155—178; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ.— Львів, 1904.— Т. 59.— С. 32—40.

в українські міста російських воевод й ін. Ця надзвичайно важлива місія покладалася на тепер уже чигиринського полковника П. Дорошенка та черкаського полковника А. Одинця. Вони очолили велике посольство, до складу якого увійшли представники майже всіх полків. Розглянувши українські «статті» й провівши переговори з посольством, московський уряд відхилив основні з них¹², виявивши таким чином повне нерозуміння політичної ситуації. Ця політика давала підстави значній частині старшини знову звернути погляд до польського короля.

Отже, не випадково, коли восени 1660 р. відновилися військові дії між російсько-українським та польським військами, серед генеральної старшини і полковників дедалі сильніше проявлялися пропольські настрої. Особливо яскраво вони виявилися під час битви 27 вересня під Слободищами. Почалися переговори з польським командуванням, в яких узяв участь і П. Дорошенко. Саме він пригрозив польському гетьману Є. Любомирському, що в разі відновлення наступу польського війська козаки стоятимуть на смерті: «Маємо шаблі при боці і самопали в руках»¹³. Результатом переговорів став укладений 7 жовтня Чуднівський договір, яким передбачалося відновлення умов Гадяцького договору (за винятком пункту про створення Руського князівства). Навряд чи це був успіх української дипломатії — адже фактично Україна ставала ареною жорстокої боротьби між двома великими державами Східної Європи — Росією і Річчю Посполитою.

Польський уряд робить ставку на Ю. Хмельницького, оскільки слабохарактерний і безталанний юнак був для нього найліпшим кандидатом на гетьманську посаду. Намагаючись поширити свою владу на Лівобережну Україну, Ю. Хмельницький направив туди призначеного наказним гетьманом П. Дорошенка на чолі 5 тис. козаків і кількох тисяч татар. У середині грудня 1660 р. той укріпився в Зінкові, а згодом зайняв Ромни. Відзначимо, що при цьому П. Дорошенко заборонив татарам грабувати населені пункти і брати їх мешканців у ясир. Чи не тому вони в другій половині січня 1661 р. залишили наказного гетьмана? В кінці січня Дорошенка відкликають до Чигиринна. Через деякий час він знову з'являється на Лівобережжі, а в травні намагався розташувати вірні гетьману залоги в містах Чигиринського полку¹⁴. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що П. Дорошенко був противником розпалювання вогнища громадянської війни на Україні і схилявся до розв'язання проблеми об'єднання українських земель під гетьманською булавою не військовими, а політичними засобами. Очевидно, саме тому він відкликається з Лівобережжя, а наказним гетьманом туди направляється Г. Гуляницький. Згодом П. Дорошенка зміщено і з посади чигиринського полковника, яким стає І. Богун. На деякий час він відходить у тінь, помітно знижується його політична діяльність.

У той період серед старшинських і козацьких кіл зростає незадоволення політикою польського уряду щодо козацької України. В кінці квітня 1661 р. в Корсуні відбулася старшинська рада, яка вирішила направити до Варшави посольство домагатися зміцнення суверенітету Української держави. В інструкції послам ставилися такі основні завдання: вимагати гарантій свобод для православної церкви, ліквідації унії, свобод і вольностей «народу руському», збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб, права займати всі уряди на козацькій Україні

¹² ЦНБ, ВР, ф. 11, 15401, арк. 4—2; Акты ЮиЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 1—7; СПб., 1872.— Т. 7.— С. 316—318; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький.— С. 41—43.

¹³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р.— Львів, 1913.— С. 73—83; Kocowski W. Historia panowania Jana Kazimierza.— Poznań, 1959.— Т. 2.— С. 92—96.

¹⁴ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15404, арк. 2; Акты Московского государства.— СПб., 1901.— Т. 3.— С. 258—260, 310, 319.

лише українській шляхті, а в Руському, Волинському, Подільському, Белзькому і Холмському воєводствах — по черзі українській і польській шляхті. Посли мали заявити, що в разі відмови сейму затвердити Гадяцький договір (за винятком пункту про створення Руського князівства) Військо Запорозьке вважатиме себе вільним від послушення королю. Коли в середині червня послы зачитали цю інструкцію на засіданні сейму, то реакція присутніх, за свідченням одного з шляхтичів, була «досить гострою, так що на ню скреготали зубами». Однак, довідавшись про укладення договору між Росією і Швецією, сейм на початку липня затвердив Гадяцьку унію та Чуднівський договір, відхиливши при цьому вимоги про ліквідацію унії та право участі у виборі короля. Серед нобілітованих сеймом старшин був і П. Дорошенко, хоча й не одержав у володіння маєтку¹⁵.

Тим часом в козацькій Україні палахкотіла кривава громадянська війна. Після невдалого походу Ю. Хмельницького восени 1661 р. на Лівобережжя претендентами на булаву виступили його дядько Я. Сомко та кошовий І. Брюховецький. А після нової невдачі влітку 1662 р. утвердитися на Лівобережжі Ю. Хмельницький сам вирішив покласти булаву. З претендентів на неї найбільші шанси мав П. Тетеря, якого підтримував і П. Дорошенко. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині прийняла відставку Ю. Хмельницького і обрала гетьманом П. Тетерю. П. Дорошенко призначається наказним гетьманом і в кінці лютого на чолі 2-х тисяч козаків займає Кременчук. Навесні він одержує високу посаду генерального осавула Війська Запорозького. Саме йому гетьман доручив придушити народне повстання, яке спалахнуло в травні у Паволочі під проводом колишнього паволоцького полковника І. Попенка¹⁶.

Тим часом московський уряд, намагаючись утримати за собою Лівобережну Україну, погоджується на скликання чорної ради для обрання лівобережного гетьмана. Розгорілася запекла боротьба за булаву між І. Брюховецьким, Я. Сомком і В. Золотаренком. На раді, що відбулася 17—18 червня під Ніжином, переміг І. Брюховецький. Його противники були схоплені й невдовзі страчені. Так був зроблений ще один крок до загострення братовбивчої боротьби, до розчленування території Української держави.

Польський уряд також приваблювала Лівобережна Україна. Очолювана королем Яном Казиміром польська армія при підтримці татар і правобережних козацьких полків у листопаді 1663 р. вдерлася на Лівобережжя. Як наказний гетьман взяв участь у цій акції і П. Дорошенко, який зайняв Кременчук. У нагороду за службу 12 січня 1664 р. він одержав від короля містечко Гуляйполе¹⁷. Наштовхнувшись на сильний опір, польська армія починає зазнавати невдач. І, скориставшись цим, частина старшини (зокрема, І. Богун і І. Виговський) при підтримці київського митрополита Й. Тукальського та Ю. Хмельницького готує повстання проти польського панування на Правобережжі. Хоча польським властям вдалося схопити керівників (І. Богун і І. Виговський були розстріляні, а Й. Тукальський і Ю. Хмельницький потрапили до в'язниці), все ж у лютому 1664 р. на Правобережній Україні почалося повстання, яке незабаром охопило майже всю її територію.

На жаль, значна частина спадкоємного козацтва і старшини Правобережжя, і серед них П. Дорошенко, тривалий час не наважувалися порвати із П. Тетерею й виступити проти Польщі. Пасивно діяв І. Брюховецький. Тому на кінець 1664 р. польським військам вдалося

¹⁵ Volumina legum.—Т. 4.—S. 359; Ochmann S. Sejmy lat 1661—1662.—Wrocław, 1977.—S. 56—57, 103, 121.

¹⁶ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15410, арк. 53; ф. 11, 15412, арк. 24; Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов.—К., 1859.—Т. 4.—С. 329—330, 335; Rawita-Jawroński F. Ostatni Chmielniczenko 1640—1679.—Poznań, 1919.—S. 95—97.

¹⁷ Дорошенко Д. Назв. пр.—С. 45.

придушити основні вогнища боротьби. Проте з лютого наступного року вона спалахнула з новою силою і у вир її втягнулася більшість козацтва. Очевидно, саме у цей час у П. Дорошенка визріває намір поборотися за гетьманську булаву. Діяв він дуже обачливо, зважуючи кожен крок, шукаючи союзників серед старшини і козацтва. П. Тетеря, зазнавши поразки від повстанців, на початку червня втік до Польщі, прихопивши із собою військовий скарб, гетьманські клейноди та архів. Розпочинається неприкрита боротьба за булаву. Першим її хотів перехопити овруцький полковник Децик, але був арештований і засланий до Сибіру. У червні, спираючись на підтримку татарських мурз, проголошує себе гетьманом енергійний медведівський сотник С. Опара, в якого П. Дорошенко обіймає посаду генерального обозного. Ймовірно за згодою польського коменданта Білої Церкви Я. Стахорського П. Дорошенко вирішив усунути новоявленого гетьмана. Йому вдалося дискредитувати С. Опару в очах мурз, який 18 серпня під Богуславом і був ними заарештований. Близько 19—20 серпня козаки обирають гетьманом П. Дорошенка¹⁸.

Сьогодні можна сперечатися, що саме відіграло в цій акції важливішу роль — татарська підтримка чи вільний вибір козаків. Гадаємо, і одне й друге. Не випадково з цього питання існує широкий спектр думок у документах й літописах. Наприклад, Самовидець констатував: «Видячи татаре нестаток Опарин, а Дорошенко, котрій перше был асаулом при гетману Тетері, тут же будучи и при Опарі, старался о гетьманство и солтана переєднал. Которого руку салтан з ордою держучи, призвавши Опару до себе з старшиною, казал Опару взяти, а Дорошенка дал гетманом козакам»¹⁹. Іншої думки дотримувався С. Величко: «А тогобічні полковники й інша старшина, побачивши, що їхній гетьман Тетеря до них не повертається і не знати де подівся, поїхавши до Польщі, а козацький гетьман Брюховецький від'їхав на Москву, застереглися, щоб той не привіз їм якогось несмачного гостинця, і з'їхалися на Покрову в Чигирин, де учинили раду і нарекли на ній гетьманом Петра Дорошенка, тодішнього черкаського полковника, вручивши йому в нагляд до подальшого рішення правління і всі гетьманські тогобічні військові та цивільні справи»²⁰. Сам П. Дорошенко в середині листопада повідомляв польському королю: «Мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь»²¹.

Свої перші кроки на гетьманській посаді П. Дорошенко розпочав традиційно — став утверджувати свою владу в різних районах Правобережжя. Основні зусилля спрямував проти найсерйознішого противника — брацлавського полковника В. Дрозденка (Дрозда), в підрозділах якого налічувалося від 20 до 40 тис. осіб, у тому числі немало сербів, молдаван і волохів. У другій половині жовтня після тривалої облоги Брацлава В. Дрозденко здався Камамбет-мурзі — союзнику П. Дорошенка. Полковник Мельник добровільно відчинив гетьману брами Кальника, визнали його владу і міщани Ладижина. В цілому до початку листопада майже все Правобережжя знаходилося під контролем П. Дорошенка²².

Набагато складнішою виявилася справа боротьби із зовнішніми ворогами. Адже Українська козацька республіка була розчленована на дві частини із своїми урядами і надзвичайно спустошена 17-річною боротьбою. Прагнуло до самостійності Запорожжя, відіграючи де-

¹⁸ Акты ЮнЗР.— СПб., 1867.— Т. 5.— С. 269, 275, 306—308; СПб., 1869.— Т. 6.— С. 38; Костомаров Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования.— СПб., 1905.— Т. 15.— С. 43—46; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 48—52.

¹⁹ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 98.

²⁰ Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 47.

²¹ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 53.

²² Там же.— С. 55—58; Акты ЮнЗР.— Т. 6.— С. 25—30, 34—38, 40—63.

структивну роль у процесі об'єднання українських земель у межах національної держави. Крім цього, з літа 1664 р. московський уряд виявляє готовність піти на поділ з Річчю Посполитою української території по Дніпру. Посилювався політичний тиск з боку Кримського ханства й Порту. Тому П. Дорошенку доводилося докладати максимум зусиль, щоб поліпшити геополітичну ситуацію для України, створити сприятливі умови для її возз'єднання. Він проявляє себе як талановитий дипломат. Так, наприкінці 1665 р., з одного боку, він декларує свою прихильність до Польщі, а з другого,— відмовляє у розташуванні польських залог у Брацлаві, Корсуні й Могильові, добивається виведення залоги з Білої Церкви чи, принаймні, хоч з Чигирина, звільнення населення від жовнірських стацій, дозволу проживати козакам у шляхетських маєтках, визволення ув'язнених у Мальборгській фортеці Й. Тукальського, Ю. Хмельницького та Г. Гуляницького.

Скликана 20 лютого 1666 р. розширена старшинська рада затвердила П. Дорошенка гетьманом і ухвалила направити до короля посольство, яке мало добиватися виведення з козацької України польських підрозділів, примирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, повернення православної церкви захоплених храмів і майна, дозволу обрати митрополита, відкриття шкіл, відновлення усіх прав і вольностей Війська Запорозького, що воно їх мало за Зборовським договором, затвердження П. Дорошенка гетьманом тощо. Оскільки робота сейму була зірвана, то українське посольство прийняв король, який ухилився від конкретної відповіді щодо висунутих вимог²³. Прагнув гетьман зберегти дружні взаємини з новим кримським правителем Ааділь-Гіреєм. Факти свідчать: саме Річ Посполита і Крим залишалися головними у планах П. Дорошенка як політична сила, за допомогою якої він мав намір поширити свою владу на Лівобережну Україну.

З другої половини травня гетьман розпочав воєнні дії на Лівобережжі, але успіху не досяг. Він підтримав повстання, яке спалахнуло в другій половині липня на Переяславщині проти політики Москви та І. Брюховецького, закликав населення Лівобережної України прийти на допомогу переяславцям, щоб нарешті всі були «в соєдиненой братерской любві одного стадла овечки». Однак лівобережному гетьманові вдалося розгромити повстанців²⁴. У цей же час Петро Дорофійович довідався про успішний хід переговорів між російськими і польськими послами в Андрусові, що викликало в нього глибоке обурення. Вважаємо слушним міркування відомого вченого Д. Дорошенка, що за таких обставин гетьман приймає рішення добитися при допомозі татар незалежності від Польщі, щоб потім, покладаючись на союз з Кримом чи навіть Портою, приступити до об'єднання розшматованої України²⁵. Зрозуміло, тоді ще йому доводилося приховувати ці плани. Тим часом посилюється невдоволення населення Правобережжя політикою польських урядовців, гнобленням з боку шляхти, здирством розташованих на постій жовнірів. Обурення охоплює значну частину козаків і старшини. Останні скаржилися гетьманові, що «поляки чинять незносні кривди і перешкоди у вибиранні хліба». Серед них почали міцніти протурецькі настрої: «Волимо бути під турчином, як волохи: даси кілька золотих і вільний, і не будемо терпіти такого утиску, як тепер від поляків, котрі голови стинають і достатки забирають». Проти Польщі настроювали гетьмана й старшину нурадин-султан Девлет-Гірей і мурзи, які у вересні прибули на допомогу козакам. У такій ситуації П. Дорошенко вирішив не допустити розташування на території козацької України 6-тисячної польської армії С. Маховського. Зібравши свої

²³ ЦНБ, ВР, ф. 11, 13714, арк. 22—25; ф. 11, 15418, арк. 7—8; Акты ЮнЗР.— Т. 6.— С. 82—88; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 59—64.

²⁴ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15418, арк. 35—63; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слободській Україні в 50—70-х роках XVII ст.— К., 1960.— С. 266—287.

²⁵ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 89.

сили, він разом з татарами 9 грудня атакував її недалеко від Браїлова (Брацлавщина) і вщент її розгромив²⁶. Так було зроблено вирішальний крок до розриву відносин з Річчю Посполитою.

Цей політичний захід українського гетьмана збігся з істотними змінами у міжнародному становищі України. Переговори в Андрусові завершилися укладенням 20 січня 1667 р. договору про перемир'я між Росією і Річчю Посполитою. Обидві сторони знайшли компроміс ціною поділу Української держави. До Росії відійшла Лівобережна Україна, до Польщі — Правобережна; Запоріжжя переходило в їх спільне володіння. П. Дорошенко добре розумів, що договір перекреслював його плани об'єднання обох частин України під однією булавою, однак не припинив боротьби. 1 березня він звернувся з універсалом до всіх козаків України. Закликаючи їх, а також посполитих готувати зброю, припаси, щоб вчасно виступити у похід, П. Дорошенко докладав максимум зусиль для звільнення міст від польських залог, розпочав облогу Білої Церкви, наполегливо шукав шляхи до порозуміння з запорозькими козаками. У другій половині квітня він направив до них посла, пропонуючи підтримати його і не чинити шкоди кримським татарам. На скликаній на Січі раді частина запорожців виступила за союз з П. Дорошенком, інші — проти, орієнтуючись на Москву. Ускладнювала ситуацію і протидія популярного серед козаків полковника І. Сірка, яких повідомив польський уряд про невизнання П. Дорошенка гетьманом України²⁷.

Щоб уникнути кровопролитної міжусобної боротьби, П. Дорошенко вживав заходів до об'єднання України шляхом прийняття відповідного рішення радою. Він пропонував козакам всієї України провести її на Росаві й обрати на ній єдиного гетьмана. Запрошував прибути на цю раду й І. Брюховецького. Ця політика знайшла підтримку більшості козаків. Починає помітно зростати авторитет П. Дорошенка серед населення України, включаючи Лівобережжя, невдоволеного політикою царату та І. Брюховецького, «то собі обіцяючи при татарській приязні, що їх з польської і московської неволі мають визволити»²⁸. Однак лівобережні гетьман й старшини відмовилися прибути на раду, і план П. Дорошенка залишився нереалізований.

У травні 1667 р. на допомогу гетьману прибули татарські мурзи, яких він направив у західні райони Поділля й на Волинь. Поділяємо думку польського дослідника В. Маєвського, що гетьман припускається серйозного прорахунку, відмовившись від походу на захід України, який міг би підняти на боротьбу населення цього регіону. А грабежі татар відштовхнули його від П. Дорошенка. Цим скористався польний гетьман Я. Собеський, який зумів схилити симпатії селян і міщан на свій бік²⁹. Лише після підходу орди калги-султана Крим-Гірея український гетьман вирішив розгромити поляків і встановити владу над західними землями України. Вперше після смерті великого Богдана політична програма українського уряду передбачала рішучі дії проти Польщі з метою включення до складу козацької держави усіх етнічно-українських земель. Як зауважував Я. Собеський, козаки мали намір іти до Вісли³⁰.

²⁶ Там же.— С. 94—105; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza.— War., 1853.— Т. 2.— С. 112; Korz on T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.— Kr., 1912.— Т. 2.— С. 398.

²⁷ Акты ЮнЗР.— Т. 6.— С. 179—189, 198; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 109, 120—121.

²⁸ ЦНБ, ВР, ф. 11, 15422, арк. 42—60, 93—107; Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojna Turecką: Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672.— War., 1968.— С. 55.

²⁹ Kluczycycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego.— Kr., 1880.— Т. 1.— Cz. 1.— С. 270—271; Majewski W. Podhajce — letnia i jesienna kampania 1667 r. // Studia i materiały do historii wojskowości.— War., 1960.— Т. 6.— Cz. 1.— С. 67—68.

³⁰ Sobieski J. Listy do Marysieńki.— War., 1962.— С. 220.

У кінці серпня українсько-татарське військо виступило в похід. Сам П. Дорошенко з головними силами рухався на Старокостянтинів. Допоміжного удару з боку Подністров'я завдавав подільський полковник О. Гоголь. Довідавшись про наближення козаків, Я. Собеський залишив Кам'янець-Подільський і подався до Підгайців. 26 вересня туди прибув П. Дорошенко. Враховуючи сильні позиції противника, він вирішив відмовитися від штурму, слушно вважаючи, що поставленої мети можна досягти шляхом облоги польського табору. Однак доля посміхнулася Я. Собеському. Справа в тому, що в серпні запорожці атакували Очаків, а на початку вересня кілька тисяч козаків на чолі з харківським полковником І. Сірком і кошовим І. Рогом вирушили на Крим, прорвалися через Перекоп і вчинили там велике спустошення. Дізнавшись про це, Крим-Гірей на початку жовтня вступив у переговори з поляками і уклав вигідну угоду, що дозволяла брати ясир на українських землях. Поставлений у скрутне становище, П. Дорошенко змушений був 9 жовтня підписати угоду з Польщею, що передбачала визнання підданства королю, дозвіл шляхті прибувати до маєтків та таке інше³¹. Так, недалекоглядна політика керівництва запорожців та І. Сірка завадила реалізації політичної програми П. Дорошенка. Даремними виявилися великі жертви — спустошення великої кількості міст і сіл Поділля, Волині, Покуття. Можна собі уявити, яким «розчаруванням, яким болючим ударом для Дорошенка був такий фінал кампанії, до якої він старанно приготувався цілий рік з напруженням усіх своїх сил»³².

За таких обставин, шукаючи шляхів для досягнення поставленої мети, він звертає увагу на ще одну політичну силу — Росію. Наприкінці 1667 р. П. Дорошенко розпочав переговори з представниками її уряду В. Дубенським і В. Тяпкіним. У паперах російських представників збереглися свідчення мешканця Новгород-Сіверського Федора Чекаловського, який стверджував, що в його присутності П. Дорошенко говорив: «Я праве маю в Боге моем надежду и у пресвятой Богородицы, а за счастьем по царского пресветлого величества и за моим старанием не токмо сей бок Украйны, где, сказывает, мы ныне живем, под его царского пресветлого величества высокую руку отдано будет; але еще и все належачее поки панство, то есть княжество руское, ограниченное было: Премышль, Ярославль, Львов, Галич, Владимир, тые головные города княжества руского, маю в Богу моем надею, аж по ограниченное будет...»³³. Однак переговори завершилися безрезультатно.

Тверда позиція гетьмана в справі захисту інтересів Української держави давала надію на всебічну підтримку його політики з боку народних мас козацької України. Продовжуючи балансувати між Росією і Річчю Посполитою, він водночас намагався заручитися надійною допомогою з боку Криму й Туреччини. Налагоджує Дорошенко й тісні стосунки з І. Брюховецьким. Старшинська рада, яка зібралася в Чигирині (січень 1668 р.), висловила за об'єднання Лівобережної та Правобережної України: «По обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давать дань Турскому царю и Крымскому хану, также как Волоской князь платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать»³⁴. І. Брюховецький також скликає раду, яка прийняла подібне рішення. До султана й хана відправляються посольства. В кінці січня 1668 р. на Лівобережжі спалахнуло антиросійське повстання і на березень більшість її території була визволена з-під влади царату. В той же

³¹ Sobieski J. Op. cit.— S. 218—220; Kluczycki F. Op. cit.— T. 1.— Cz. 1.— S. 284—298, 320; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629—1674.— Kr., 1898.— T. 2.— S. 36—46; Majewski W. Op. cit.— S. 84—93.

³² Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 141.

³³ Акты ЮиЗР.— Т. 6.— С. 211.

³⁴ Акты ЮиЗР.— СПб., 1872.— Т. 7.— С. 30—31.

час відбувається поворот і в політиці Порти відносно України: її уряд іде назустріч клопотанням П. Дорошенка й Брюховецького і в березні повідомляє Польщу, що султан взяв під свою опіку козаків³⁵.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини й козаків, П. Дорошенко в кінці травня в районі Кременчука переправився на Лівобережжя. Рухався через Говтву, Решетилівку на Опішню назустріч І. Брюховецькому, який стояв на Сербовому полі. За свідченням ніжинського протопопа Симеона, Дорошенко направив 7 червня до лівобережного гетьмана 10 сотників з вимогою віддати клейноди, але той відмовився і наказав заарештувати послів і відіслати їх до Гадяча. Коли наступного дня військо П. Дорошенка наблизилося до табору Брюховецького, то козаки, які ненавиділи свого гетьмана, схопили його і не без мовчазної згоди правобережного гетьмана забили на смерть. Скликана козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом України³⁶.

Здавалося б, заповітна мрія цього політичного діяча здійснилася. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Митрополит Й. Тукальський розпорядився в церквах Лівобережної України поминати не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»³⁷. Проте розвиток подій показав, що до повної реалізації задумів Дорошенка далеко, оскільки проти них рішуче виступили Росія і Річ Посполита. Насамперед вторгнення польських підрозділів змусило його на початку липня залишити лівий берег Дніпра і повернутися на Правобережжя. По-друге, на гетьманську булаву заявив претензії честолюбний 23-річний запорозький писар Петро Суховій, підтриманий Запорозькою Січчю і Бахчисараєм. По-третє, на бік Росії на початку жовтня перейшов Дем'ян Многогрішний, залишений Петром наказним гетьманом на Лівобережній Україні (17 грудня старшинська рада в Новгороді-Сіверському обрала його гетьманом).

Потрапивши у надзвичайно складну ситуацію, гетьман зважується на докорінну зміну своєї зовнішньополітичної орієнтації. Він робить крок у напрямі зближення з Туреччиною, направивши у серпні посольство Л. Бускевича і Білогура до Стамбула. Після відповідного візиту турецького посольства на початку березня 1669 р. Дорошенко скликає в Корсуні генеральну старшинську раду (близько 500-800 чол.). Вона підтвердила загальноукраїнський і довічний характер гетьманства П. Дорошенка, схвалила прийняття турецького протекторату, але відмовила в присязі султану³⁸.

Дослідники не мають аутентичних джерел, що могли б пролити світло на умови українсько-турецької угоди. З документів московського походження можна зробити висновок про те, що гетьман не відмовився від генеральної думки — об'єднати всі українські землі від р. Вісли, міст Перемишля й Самбору до Севська і Путивля в межах Української держави («вси суть казаки»). Окремими пунктами угоди передбачалися гарантії забезпечення національно-політичних і релігійних прав й інтересів України³⁹. На жаль, Стамбул не мав й на гадці задовольнити до кінця ці вимоги. Розкидані по різних джерелах і датовані різним часом висловлювання П. Дорошенка також свідчать, що він не вважав

³⁵ Broel-Plater W. Zbiór pamiętników do dziejów polskich.— War., 1859.— Т. 4.— С. 158—159; Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich.— War., 1959.— Cz. 1.— С. 356.

³⁶ Акты ЮиЗР.— Т. 7.— С. 92—93; Величко С. Літопис.— Т. 2.— С. 79—80; Петровський М. Нариси історії України XVII—початку XVIII століття (Дослідні над літописом Самовидця).— Харків, 1930.— С. 292—293; Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 189—195.

³⁷ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 200—201.

³⁸ Там же.— С. 243—248; Акты ЮиЗР.— СПб., 1875.— Т. 8.— С. 130—145, 173, 229; СПб., 1877.— Т. 9.— С. 43.

³⁹ Акты ЮиЗР.— Т. 8.— С. 218—220.

відносини з Портою фундаментом своєї зовнішньої політики. Російський історик С. Соловйов наводить, наприклад, слова Якова Лизогуба, який був свідком розмови правобережного гетьмана з турецьким урядовцем: «Був таємний з'їзд у візира з Дорошенком, з'їжджалися лише троє — Дорошенко, візир та я. Візир говорив: «Ми хочемо Запоріжжя і Київ взяти». Коли розмови закінчилися, Дорошенко, вийшовши з намету, сказав мені: «Чув, що говорив візир? Нашею шкірою торгують!» — і почав плакати: «Не дай Боже, щоб задум їхній здійснився!»⁴⁰.

Навесні-влітку 1669 р. на плечі П. Дорошенка ліг новий тягар політичних проблем. Насамперед розпочалася жорстока боротьба з П. Суховієм, якого продовжувало підтримувати Запоріжжя (в кінці квітня він обирається на Січі «запорозьким гетьманом»). На його бік перейшла частина правобережних полків, до нього переметнувся також Ю. Хмельницький, який знову мріяв про булаву. На політичну авансцену виступив ще один претендент на гетьманство — уманський полковник Михайло Ханенко (в липні обирається гетьманом замість П. Суховія). З усіма ними П. Дорошенко був змушений вести жорстоку боротьбу, в ході якої були і поразки й перемоги. До цієї боротьби втягаються й зовнішні сили — Крим і Порта. Це ще більше ускладнювало перебіг подій, надавало їм особливо кривавого характеру. Лише в другій половині жовтня ціною величезних зусиль П. Дорошенку вдалося завдати противникам остаточної поразки.

Надій на всебічну підтримку з боку Османської імперії залишалося мало, хоча в серпні 1669 р. турецький посол вручив Дорошенку булаву, бунчук, корогву і кафтан як знаки протекції султана. Тому гетьман намагається підтримувати зв'язки як з Польщею, так і з Росією. Це не була безпринциповість. Навпаки, у взаємовідносинах з обома сусідами він дотримувався послідовної лінії, спрямованої на відновлення територіальної цілісності Української держави. Тому П. Дорошенко й вирішив взяти участь у роботі українсько-польської комісії в Острозі.

Козацька сторона виробила своїм делегатам наказ з 24 пунктів. Цей документ цікавий тим, що надзвичайно рельєфно відбиває державницькі устремління як самого гетьмана, так і його найближчих соратників. Військо Запорозьке твердо й однозначно заявило, що воно вимагає під свою юрисдикцію окрему територію в складі Київського, Павлоцького, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Подільського, Торговицького, Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського і Білоцерківського полків (кордон мав проходити по р. Горинь). Не менш важливе значення мали статті, що стосувалися прерогатив державного будівництва, конфесійного, культурно-освітнього та економічного характеру (свобода православної віри, знищення унії, заснування академій, шкіл і друкарень, повна амністія за участь у боротьбі проти Польщі, заборона шляхті перебувати до маєтків, вільне заняття козаками господарською діяльністю і т. п.)⁴¹. Однак польська сторона не бажала йти на такі великі поступки. Тому вона розпочала переговори з М. Ханенком, представники якого 23 серпня уклали в Острозі угоду, якою козацька Україна по суті поверталася до становища, що існувало напередодні Визвольної війни⁴². Скликана в лютому 1670 р. козацька рада рішуче відхилила цю угоду і висловилася за відновлення Зборівського чи Чуднівського договору.

Позиція П. Дорошенка щодо захисту інтересів Української держави залишалася незмінною. Це підтверджують численні факти. Наприклад, у листі до підканцлера Польщі А. Ольшевського він обурювався тим фактом, що в урядових документах згадуються тільки

⁴⁰ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 483.

⁴¹ Акты ЮнЗР.— Т. 9.— С. 196—206.

⁴² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, ВР., ф. 5, спр. Осолінських № 1411/11, арк. 61—64 (далі — ЛНБ).

Корона Польська і князівство Литовське, а «Русь викидають за плот». Хіба справедливо писати короля «князем руським», а саме князівство Руське не згадувати?⁴³ А. Ольшевський не приховував тривоги з приводу того, що козаки не хочуть задовольнитися існуючим становищем, а прагнуть «народ руський і провінцію Руську зробити самостійною і незалежною». Король Михайло Вишневецький в листі до М. Ханенка відзначав: «Дорошенко не бажає, щоб польські дворяни вступили в свої спадкові маєтки, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням»⁴⁴. У написаній після укладення Острозької угоди «реляції» підкреслювався намір гетьмана «здобути собі титул господаря або удільного князя й володіти Україною», кордон якої з Річчю Посполитою мав проходити від «Кракова, як ріка Вислок впадає в Вислу, од Казімежа, взявши через Литву аж по Білу Русь до Жмуди, взявши до Смоленська цим боком Дніпра...»⁴⁵.

Джерела польського і російського походження свідчать, що восени 1670 р. П. Дорошенко зробив ще один крок у напрямі зміцнення відносин з Портою. Так, у листопаді чигиринська старшинська рада висловилася за принесення присяги султану. Водночас правобережний правитель прагне розширити коло своїх союзників у боротьбі проти Речі Посполитої. Так, він робить спроби встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, а також з Москвою. Деякий час гетьман підтримував зв'язки з донським отаманом Степаном Разіним, який очолював селянську війну в Росії. Активна зовнішньополітична діяльність Дорошенка ускладнювалася наступом у серпні 1671 р. польської армії Я. Собеського на Брацлавщину. Захоплені Брацлав, Вінниця, Дзялів, Могильов, Райгород й десятки інших міст і містечок. На середину жовтня Я. Собеському вдалося оволодіти майже всією Брацлавщиною. З підходом у кінці листопада кримських татар П. Дорошенко переходить в контрнаступ. Після боїв під Ладижином, Уманню і Тростянцем польські залоги залишають східні й центральні райони Брацлавщини. На початку 1672 р. гетьман попередив Я. Собеського — якщо той не виведе війська з Брацлавщини, то Речі Посполитій доведеться воювати з Портою. І дійсно, в кінці травня 1672 р. у похід «на Ляхистан» виступила очолювана Мухамедом IV 100—120-тисячна турецька армія. Вступ у війну падишаха істотно змінив ситуацію на користь Дорошенка. Одне за одним почали присягати йому на вірність подільські міста. 8 липня неподалік Четвертинівки гетьман розгромив польське військо К. Лужицького і козаків М. Ханенка.

На початку серпня турецьке військо зупинилося під стінами Кам'янець-Подільського. Сюди ж прибув з козаками П. Дорошенко, якого султан прийняв й обдарував булавою, кафтаном і конем. Польське керівництво міської залоги виявилось нездатним організувати оборону фортеці і 17 серпня капітулювало. Розвіялися сподівання поляків на переможну війну. В Бучачі почалися переговори. Представники П. Дорошенка переконували великого візиря домагатися від Польщі встановлення кордону між Польщею і Україною по р. Горинь, знищення унії, але дарма. Згідно з укладеним 8 жовтня договором Подільське воеводство з Кам'янцем відходило до Туреччини, а П. Дорошенко одержав Україну «в старих кордонах»⁴⁶.

Вузькоєгипетська політика Порти не могла не позначитися на настроях П. Дорошенка. Гетьман дедалі більше розчаровувався у діях

⁴³ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 292.

⁴⁴ Там же.— С. 340; Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века.— К., 1899.— С. 170.

⁴⁵ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 298—299.

⁴⁶ Kluczycki F. Op. cit.— Кр., 1881.— Т. 1.— Cz. 2.— S. 1108—1111; Abrahamowicz Z. Op. cit.— S. 358—359.

стамбульського двору. Не випадково він погодився на переговори з Польщею (домагався відновлення Гадяцького договору), а також розпочав діалог з Москвою, що тривав протягом другої половини 1673 р. Гетьман погоджувався прийняти підданство Росії лише за певних умов: затвердження на Україні лише одного гетьмана; збереження козацьких вольностей, на яких цар повинен присягнути; встановлення кордону між Україною і Річчю Посполитою; виведення з Києва московської залози; надіслання на допомогу Україні великої армії для боротьби з турками; дозволу на створення 40-тисячного війська найманих козаків тощо. Оскільки вони не були прийняті, в кінці листопада цар наказав воеводі Г. Ромодановському і гетьману Лівобережної України І. Самойловичу розпочати наступ проти П. Дорошенка⁴⁷. До початку березня 1674 р. російські війська і лівобережні полки захопили основні міста Правобережжя. П. Дорошенко з кількома тисячами козаків укриття шукав у Чигирині. 17 березня на раді в Переяславі І. Самойлович проголосується гетьманом «обох сторін Дніпра».

Однак тріумф московської політики виявився нетривалим. У липні на Правобережну Україну вдерлася очолювана султаном турецько-татарська армія, сіючи там страшну розруху і смерть. Українсько-російські війська зняли облогу Чигирин і спішно відійшли за Дніпро, залишивши населення напризволяще. П. Дорошенко був безсилим взяти його під свій захист. Палали міста й села, до Криму гнали тисячі бранців, які проклинали турків та їх союзника П. Дорошенка. Однак знаходилися й мужні люди, які із зброєю в руках боронилися від ворогів. Всі без винятку вітчизняні літописці відзначають героїчну оборону Ладижина. Цілий тиждень точилися жорстокі бої за Умань. Навіть після падіння фортечного муру уманці не припинили опору. За свідченням очевидців, мешканці міста обороняли кожен вулицю, двір, будинок. Тоді «кров текла ріками» — турки не жаліли ні дітей, ні стариків. Місто було спалене вщент. «Тамо б'яше со ужасом, — пише Г. Грабянка, — Дорошенку и при нем будучим войскам християнским видети кровь, улицами текущую, ибо вси Умань християне мужественно то меча умроша; та може в Умани турки от побитих християн главы отрезовали, и у турецкого паши за всякую по червонцу брали...»⁴⁸. Саме героїчна оборона Ладижина та Умані зірвала наміри султана продовжити похід на Київ і на початку вересня турецько-татарська армія розпочала відступ до Дністра. Наслідки цього вторгнення виявилися жахливими для Правобережної України, територія якої майже вся перетворилася в суцільну руїну. Її населення було винищене, забране в неволю чи повтікало. Основний потік біженців прямував на Лівобережжя. Не знімаючи вини за цю страшну трагедію з П. Дорошенка, зауважимо, що основним її винуватцем був російський уряд, який своїми авантюрами, непідготовленими діями, спрямованими на захоплення Правобережжя, спровокував наступ турецько-татарської армії і відмовився при цьому від захисту його населення, яке присягнуло на вірність Олексію Михайловичу.

Скориставшись різким ослабленням держави П. Дорошенка, польський король Я. Собеський розпочав наступ на Брацлавщину і до середини листопада зайняв всю її територію. Щоб схилити на свій бік гетьмана, він направив до нього в грудні посольство львівського єпископа Й. Шумлянського, гарантуючи визнання козацьких прав і привілеїв. Однак П. Дорошенко, незважаючи на своє катастрофічне становище, продовжував обстоювати насамперед інтереси Української держави. В ході переговорів він домагався від польського уряду визнання автономії козацької України (включаючи Лівобережжя) в

⁴⁷ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.— М., 1899.— С. 908—949.

⁴⁸ Грабянка Г. Летопись.— К., 1854.— С. 219.

складі Речі Посполитої на умовах Гадяцького договору. Я. Собеський відмовився прийняти пропозиції української сторони⁴⁹.

На осінь 1675 р. становище П. Дорошенка стало критичним. Його залишали вірні «серденята» і найближчі соратники, друзі й родичі. Так, до І. Самойловича лише до кінця червня перейшли близько 700 «знатних» козаків і старшин, а також 2 тис. рядових козаків. Згодом туди подалися з полком «серденят» Мовчан, суддя Д. Чернявський, корсунський полковник Ф. Кандиба, уманський полковник М. Синенко, пасинок Б. Хмельницького Степан, уманський писар В. Кочубей і багато інших. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя. Наприклад, в серпні туди подалися всі мешканці м. Мошни. Сучасників вражали масштаби обезлюднення Правобережжя. Як із сумом констатував І. Самойлович, від Дністра до Дніпра «ніде й духу людського нема»⁵⁰. Важкою втрапою для П. Дорошенка стала смерть не лише найближчого порадики, але й друга Й. Тукальського. Душу гризли докори сумління за руйнацію краю. Фактично його влада поширювалася лише на Чигиринщину, Черкащину й Корсунщину. Погіршали стосунки з кримськими мурзами. Надходили тривожні відомості про військові приготування І. Самойловича і Г. Ромодановського для нового походу проти нього.

Шукаючи вихід з ситуації, гетьман вирішив скласти присягу на вірність цареві, але не перед І. Самойловичем і російськими воеводами, а перед представником Запорозької Сіні кошовим І. Сірком, який тепер активно підтримував Петра Дорофійовича. Згідно з домовленістю 7 жовтня до столиці козацької України прибули з 1,5 тис. запорожців І. Сірко і з 200 донськими козаками отаман Ф. Минаєв. Через два дні гетьман разом з козаками і мешканцями Чигирини у соборній церкві присягнув на Євангелії про відмову від турецької протекції і вірність Олексію Михайловичу. При цьому він передав запорожцям частину клейнодів і засвідчив готовність здати гетьманство І. Сірку, але кошовий не наважився взяти на себе цю владу. Було вирішено, що П. Дорошенку і надалі називатися гетьманом («до указу великого государя»). Джерела свідчать, що гетьман і кошовий взяли курс на скликання козацької ради, яка повинна була обрати одного гетьмана (П. Дорошенка), усунувши від влади І. Самойловича, якого Запоріжжя не визнавало гетьманом України. Це була остання спроба Петра Дорофійовича врятувати політичну ситуацію і добитися об'єднання козацької України. 15 жовтня І. Сірко залишив Чигирин⁵¹.

Для проведення ради навесні 1676 р. потрібно було будь-що виграти час. Тому П. Дорошенко розпочинає листування з І. Самойловичем і направляє в кінці листопада і в другій половині грудня два посольства до Москви. Він засвідчує готовність служити царю відповідно до прийнятої присяги і намагається переконати російський уряд у необхідності возз'єднання обох «сторін України», прохаючи залишити його в «сане гетманства» на Правобережжі. Не без участі І. Самойловича (який постійно інтригував проти П. Дорошенка) російський уряд визнав недійсною чигиринську присягу і вимагав прибути для віддання присяги в табір Г. Ромодановського та І. Самойловича. Відмовився він і визнати за П. Дорошенком гетьманство над Правобережжям, проголосуючи гетьманом козацької України І. Самойловича⁵².

Така відповідь, звичайно, не задовольнила правобережного гетьмана і навесні 1676 р. він розгорнув енергійну діяльність для скликання чорної козацької ради. Згідно з планом на неї мали з'явитися І. Самой-

⁴⁹ ЦНБ, ВР, ф. 1, 6283, арк. 51—54; Акты ЮЗР.—СПб., 1879.—Т. 11.—С. 665; Wojsk Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679.—Wr., War., Kł., 1976.—S. 28—29.

⁵⁰ Акты ЮЗР.—СПб., 1882.—Т. 12.—С. 110—111, 128, 216—217, 233—234, 271; Акты, относящиеся к истории Западной России.—СПб., 1853.—Т. 5.—С. 135.

⁵¹ Акты ЮЗР.—Т. 12.—С. 270—302, 352, 374, 514—529.

⁵² Там же.—С. 372—376, 399—402, 430—444, 465—476.

лович з старшиною і запорожці. У випадку відмови лівобережного гетьмана прибути на раду, яка повинна була відбутися на Росаві, правобережні козаки і запорожці разом з татарами планували вирушити на Лівобережну Україну і добитися проведення ради там. Документи свідчать, що ідею скликання загальної ради підтримувала значна частина козаків Лівобережжя, а також старшин (прихильниками П. Дорошенка були полковники І. Рославець, Л. Горленко, Д. Райча та інші).

Ці дії Петра Дорофійовича серйозно стурбували як І. Самойловича, так і російський уряд. Їм вдалося зірвати проведення ради, а 19 липня Москва висунула Дорошенку ультиматум: якщо не прибуде до Г. Ромодановського та І. Самойловича для принесення присяги, то проти нього розпочнуться воєнні дії. 30 липня лівобережному гетьману дано вказівку підготувати полки до наступу на Чигирин. Капітуляція П. Дорошенка була вже лише справою часу. На початку вересня російсько-українське військо І. Ромодановського та І. Самойловича вже наближалося до Дніпра. Поперед себе під Чигирин відправили 15 тис. росіян на чолі із стольником Г. Косаговим і 4 козацьких полки під проводом Л. Полуботка. Дізнавшись про їх наближення, П. Дорошенко вирішив не проливати зайвої крові і здати місто. Разом із старшиною, духовенством, козаками і міщанами він зустрів їх на околицях Чигирини і засвідчив свою готовність виїхати до Г. Ромодановського й І. Самойловича для принесення присяги на вірність царю. Через кілька днів, прихопивши із собою гетьманські клейноди, 12 гармат, він у супроводі Г. Косагова і 2 тис. козаків і чигиринців подався до обозу Г. Ромодановського та І. Самойловича. Очевидно, 19 вересня П. Дорошенко присягнув на вірність Росії. Йому були вручені «статті», в яких йому дозволялося поселитися там, «где он похочет», а також пробачалися всі колишні «проступки». Через два дні Дорошенко повернувся до Чигирини, ввів до нього російську залозу, віддавши ключі від міста підполковнику І. Захарову й наказному гетьману В. Бурковському⁵³. Так завершилася політична кар'єра одного з найвизначніших державних діячів України козацької епохи, її великого патріота, невтомного борця за незалежність і територіальну цілісність Української держави.

У другій половині жовтня 1676 р. у Москві відбулася церемонія передачі клейнодів П. Дорошенка. Вона була обставлена надзвичайно урочисто і переслідувала насамперед політичні цілі. Після демонстрації московському люду та іноземним дипломатам коругв, булави й бунчука вони були передані до Оружейної палати. Пізніше І. Самойлович надіслав до російської столиці частину архіву правобережного правителя.

Як же склалася подальша доля П. Дорошенка? Здавалося, що його життя входить у нормальну колію. Після присяги він певний час проживав у Чигирині, готуючись до переїзду на Лівобережжя. Близько 20 жовтня з братом Андрієм і дружиною у супроводі 200 козаків Чернігівського полку Дорошенко назавжди залишив столицю козацької України. Гетьман надав йому у власність Сосницю, Мену і Березну. На початку листопада екс-гетьман відвідав у Батурині І. Самойловича і почав будівництво власного будинку в Сосниці. Проте московський уряд не довіряв йому. В кінці листопада до І. Самойловича виїхав стольник І. Волконський з вимогою відіслати П. Дорошенка до Москви, що було явним порушенням умов капітуляції правобережного гетьмана. Саме на це звернув увагу російського чиновника І. Самойлович. Він повідомив, що подібна акція може викликати заворушення серед козаків і старшини, бо в П. Дорошенка «многие есть свои и друзья на обеих сторонах Днепра», які зрозуміють це як заслання його до Сибіру. Не приховав він і того, що правобережний гетьман склав свої

⁵³ Там же.— С. 729—734, 743—750, 800.

повноваження тому, що повірив «статтям», підписаним ним, І. Самойловичем й іншими лівобережними старшинами, хоча йому на допомогу прибули татари і, якщо б він відмовився скласти зброю, то «трудно было его доставать». Гетьман відзначив також, що питання щодо переїзду П. Дорошенка до Москви може вирішити лише старшинська рада, а 6 грудня повідомив І. Волконському її рішення: видати правобережного гетьмана немає можливості, оскільки в такому разі почнеться заколот його прибічників. Того ж дня І. Самойлович звернувся з листом до царя, пояснюючи причини такого рішення, і його аргументи на деякий час заспокоїли російську бюрократію⁵⁴.

Однак у другій половині лютого до Батурина направили стольника С. Алмазова і піддячого Б. Парфеньєва з новим наказом відіслати П. Дорошенка до Москви. Цього разу гетьман не захищав опального противника. Викликавши до себе П. Дорошенка, він повідомив його про необхідність негайного від'їзду до столиці. 8 березня 1677 р. Петро Дорофійович назавжди залишив рідний край і в супроводі С. Алмазова й кількох козацьких старшин виїхав до Москви. Очевидно, протягом десяти днів дороги він аналізував причини невдач і політичних прорахунків. Адже йому так і не вдалося здійснити мрію свого життя — об'єднати розтерзану українську землю під одним гетьманським регіментом й забезпечити народові самостійне існування. Московщина і Польща, турецький султан і кримський хан продовжували плюндрувати рідну землю, шматували її територію, руйнували господарство, нищили національний дух народу. На аудієнції у царя 20 березня П. Дорошенку пригадали його «вини й злочини» й наказали, як підданому Федора Олексійовича, залишатися в Москві і виступати порадником у веденні справ з Туреччиною і Кримом.

Петру Дорофійовичу, по суті, довелося розпочати своє життя заново. Були зламані утверджені протягом кількох десятиліть уклад життя, відповідні правила поведінки, побут і звичаї. Перебування з 27 березня «под караулом», відсутність власного будинку, залежність навіть у виборі харчування від царської адміністрації пригнічували й терзали душу цієї вольнолюбивої людини. В окремі періоди перебування в Москві він навіть голодував. Не вистачало харчів, ніде було випасатися коням, дошкуляли горласті караульні — сотник і сім (згодом дванадцять) стрільців, які по ночах пиячили і розважались. Його листи на Україну (адресовані в основному І. Самойловичу) сповнені прохань подбати про залишене господарство, надіслати їстівні припаси, вино.

Порушувалося в листуванні й питання про переїзд до нього дружини. Крім її небажання їхати до далекої Москви, мали місце й якісь міркування Петра Дорофійовича. Піддячий В. Юдін, який у травні 1677 р. побував у Батурині, свідчив у Москві, що брат П. Дорошенка Андрій говорив йому: «...Писал де к нему брат его Петр с челядником своим, которой с ним подъячим приехал, под клятвою: буде его Петрова жена прежних своих злих дел престала и живет по обещанию своему, как обещалась ему Петру в то время, как он ее к себе взял из черного платья, и он бы Андрей к нему не прислал, а буде какие есть поступки, и он бы отписал к нему не тая ничего. И опять де Андрей поступки ее объявил гетьману и к брату своему с челядником своим написал посылает, да и ему подъячему объявляет: как де брат его Петр, за злодейские ее дела, положил было на нее черное платье, и видя он дочь свою в сиротстве и в малых летах, над нею злодейкою умилосердился, взял ее к себе в жену по прежнему; а при взятъе она ему обещалась, что до смерти живота своего ничего хмельного пить не станет, потому что во хмелю чинитсца всякое злодейство. И по отъезде его Петрове к великому государю к Москве, учала она пить безобразно и без ведо-

⁵⁴ Там же.— С. 796—809.

ма его Андреева ходить и чинить злодейство. И ныне де, приехав в Сосницю, велел он Андрей ей сбиратца ехать к брату Петру. И она де при отце своем Яненке говорила ему Андрею с криком: буде ее он к Москве силно пошлет, и брат де его Петр недолго на свете будет жить. И он де Андрей, слыша от не такіе слова, бил челом к гетману, чтоб ее к брату его до времени не посылать»⁵⁵. Важко сказати, що було правдою, а що вигадкою у цій історії. Документи зафіксували одне — невдовзі дружина Дорошенка все ж змушена була приїхати до Москви.

Читаючи листи П. Дорошенка, не можна не звернути уваги на його тугу за Україною. Він благав І. Самойловича поклопотатися перед царем, щоб його не розлучали «з малою домівкою». Обіцяв жити там, де йому накажуть, хоча б під вартою, хоча б «на рубежі», погоджувався дати заложників, але повернутися на батьківщину. В листах до Самойловича він пише: «Для Бога не умори мене с печали, в какой есм, душа у меня одна, отыщи меня, а не розни с домом моим, потому что и так довольно имею беды»⁵⁶. Проте ці прохання не знайшли відгуку — опального гетьмана все ще боялися і російський уряд, і гетьман І. Самойлович.

А доля готувала йому новий поворот. У жовтні 1679 р. П. Дорошенко одержав царський наказ про призначення воеводою у Великий Устюг. На це колишній правитель України відповів: «Великий государь обнадежил меня своею милостию, велел мне быть со всеми родственниками в Соснице, а после приказал быть в Москву на время. А как я видел царския очи, и тогда премногою государскою милостию был обнадежен, указали мне жить в Москве, двор мне дали, корм и питье. Буду бить челом великому государю, чтоб меня на воеводство посылать не изволил: у меня в малороссийских городах три брата родимые и родственники: — как услышат, то не подумают, что я отпущен на воеводство, а представится им, что я сослан в ссылку, и будет оттого большое дурно на обеих сторонах Днепра»⁵⁷. Однак змушений погодитися на воеводство у Вятці, він перебував там до 1682 р. Після повернення звідти, влітку 1684 р., одержав у володіння с. Ярополче з чотирма присілками Волоколамського повіту.

Свій вік П. Дорошенко доживав в оточенні нової сім'ї. Овдовівши, у 1684 р. він одружився з Агафією Єропкиною. Колишній гетьман займався власним маєтком, господарством, виховував дітей (трьох синів і доньку), вів тяжби з навколишніми поміщиками. Не забував і земляків-українців, за яких, у разі потреби, клопотався перед московськими урядовцями. В 1686 р. до нього приїздила донька Люба з чоловіком Юхимом Лизогубом і дітьми.

Отже, ми висвітлили політичну діяльність гетьмана. А якою ж він був людиною, який мав характер, яку зовнішність? На відомих нам портретах зображена людина у гетьманському обладунку і з відповідними атрибутами влади, з тонкими рисами обличчя, підголеною бородою й довгими вусами (на портреті, вміщеному С. Величком, Петро Дорофійович без бороди), допитливими очима. Він мав твердий характер, залізну волю, був наполегливим у досягненні мети. Доброта, дбайливість і постійна підтримка своїх родичів, близьких людей і сподвижників поєднувалися у нього з жорстокістю до противників та осіб, дії яких суперечили його політиці. Так, джерела свідчать, що він турбувався про своїх людей, які потрапляли в неволю чи опинялися на чужині: Т. Носача, Й. Тукальського, Ю. Хмельницького, Г. Гуляницького, захоплених у полон турками в Умані, полонених у Білій Церкві, дочку І. Ковалевського, завезену П. Тетерею до Польщі, Ганну Кусівну в Москві. Водночас відомо й кілька випадків, коли з політичних мірку-

⁵⁵ Акты ЮнЗР.— СПб., 1884.— Т. 14.— С. 135.

⁵⁶ Там же.— С. 223—224.

⁵⁷ Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 856—857.

вань гетьман наказав розстріляти небезпечних для себе людей, як-от В. Дрозденка та Г. Улановського. Не можна не згадати і те, що він віддавав у ясир людність, яка порушувала йому вірність. Це пояснюється (але не виправдовується) роздратуванням П. Дорошенка проти тих, хто зраджував його в той час, коли він робив героїчні зусилля для здобуття батьківщини свободи й незалежності⁵⁸.

Звертає на себе увагу той факт, що гетьман не виявляв прагнення до запровадження авторитарних методів управління, хоча йому доводилося діяти у винятково складній воєнно-політичній ситуації. За словами великого знавця життя й діяльності гетьмана історика Д. І. Дорошенка, він був «найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій». З усіх найважливіших політичних питань він постійно радився із старшиною, систематично збирав як загальновійськові, так і вузькі ради з генеральної старшини і полковників. Є дані про скликання ним понад 10 генеральних і 20 старшинських рад⁵⁹. Умів добирати талановитих сподвижників, брав на службу й чужинців, в основному для дипломатичної і військової діяльності. Щиро й палко любив «заплакану матку Україну», боротьбі за незалежність і соборність якої віддав усі свої сили.

Непросто склалося й особисте життя П. Дорошенка. Так трапилося, що довелося тричі одружуватися. Мав двох дочок (Любу, Катерину) і трьох синів (Олександра, Олексія, Петра). До речі, син Олександр (від шлюбу з Агафією Єропкиною) одружився з Пушкіною і мав доньку Катерину, яка вийшла заміж за генерал-поручика Загряжського. Через це О. Пушкін вважав П. Дорошенка своїм предком і в 1833 р. відвідав його могилу в Ярополчі, про що згадував у листі до своєї дружини 26 серпня 1833 р. Два інших сини в 1710 р. виїхали «для науки за море» і, перебуваючи за кордоном, у часи терору Петра I змінили своє прізвище⁶⁰.

Помер Петро Дорофійович Дорошенко 9 листопада 1698 р. Його було поховано на березі р. Лами під правим крилосом місцевої церкви св. Параскеви. З часом церкву було розібрано, а над місцем поховання зведено каплицю. Проте навіть прах гетьмана не знав спокою. За свідченням очевидця, взимку 1887—1888 рр. могила була пограбована (серед люду поширювалися чутки, що у похованні знаходилися булава, шапка з діамантами й алмазами та коштовна зброя). У ході слідства могилу було розорено ще більше — кістки і череп витягнуті з домовини і розкладені на верхньому могильному камені, де знаходилися протягом двох місяців⁶¹. Сьогодні виникає справедливе запитання — чи не пора прах великого сина українського народу перевезти на Батьківщину і перезахоронити в Чигирині? Адже цього хотів сам правитель Української держави, коли писав з Москви сповнені тугами листи.

У середині 70-х років XVII ст. П. Дорошенко зійшов з арени політичного життя козацької України, помер у кінці століття далеко від рідної землі забутий більшістю своїх земляків. Однак основна ідея його політичної програми як державного діяча — об'єднання усіх українських земель у межах соборної Української держави — не загинула. Послідовна і самовіддана боротьба гетьмана за здійснення ідеалу самостійної України стала, за слушним зауваженням Д. І. Дорошенка, «неписаним заповітом для далеких грядучих поколінь»⁶².

⁵⁸ Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 663.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.— С. 638.

⁶¹ Краснов В. Могила гетмана Дорошенка: Из детских воспоминаний // Киевская старина.— 1900.— № 7.— 8.— С. 8—9.

⁶² Дорошенко Д. Назв. пр.— С. 670.